

Nawoord: Actor-netwerk theorie als ironische sociologie

Stef Aupers

Inleiding

Mij is gevraagd een bijdrage te schrijven waarin ik een kritische blik werp op het themanummer en, als cultuursocioloog, de meerwaarde bepaal van ANT voor 'de' sociologie. Laat ik cynisch beginnen en optimistisch eindigen. Het sociologische landschap is natuurlijk verdeeld in verschillende disciplines, intellectuele tradities en methodologische voorkeuren. De onderkenning daarvan leidt overwegend tot stammenstrijd, soms tot weloverwogen eclecticisme, maar zelden tot integratie. De meerwaarde van ANT voor 'de' sociologie is wat mij betreft enorm, maar ik maak mij geen illusies: enerzijds zullen sociologische 'buitenstaanders' het spreken over hybriden, handelende objecten, zwarte dozen, mediaties, de productie van feiten enzovoort al snel afdoen als excentriek en obscuur. Anderzijds consolideren ook ANT-ontwikkelaars als Bruno Latour de grenzen tussen ANT en 'de' sociologie, door van de laatste een karikatuur te maken (zie Floortje Moes in dit nummer). 'Purificatie', 'grenswerk' en identiteitspolitiek – ook ANT'ers en STS'ers ontkomen er niet aan.

En toch is er hoop – het themanummer is samengesteld door jonge, zeer getalenteerde sociologen die zich aan geen enkele theorie of methodologie willen uitleveren en vooral de bruikbaarheid van ANT willen tonen. Dat zij daarbij affiniteit hebben met ANT is begrijpelijk: als alle auteurs in dit themanummer het ergens over eens zijn dan is het wel dat de T van ANT geschrapt kan worden – ANT is geen theorie maar meer een 'stijl, een manier om vragen te stellen en situaties te benaderen' (Annemarie Mol). Deze open houding is een verademing in het sociologische veld waar, zeker in Nederland, theoretisch en/of methodisch fundamentalisme eerder regel is dan uitzondering. Eclecticisme wordt niet zelden beschouwd als zwakte – het zou de 'hardheid' en wetenschappelijkheid van ons vak ondermijnen. Zo verklaarde Wout Ultee onlangs in *Sociologie Magazine* (2014) dat hij een 'bijzonder grote hekel' heeft aan verschillende sociologische paradigma's die naast elkaar staan want 'als je verder wilt komen in de sociologie kun je niet alles doen'. Sociologen hoeven ook niet alles te doen. Zij moeten vooral een brede kennis hebben van verschillende sociologische benaderingen, theorieën en methoden en deze – op maat – toepassen in empirisch onderzoek. Deze 'situatiele' of 'contextuele' benadering is wat mij betreft prima te begrijpen als wetenschappelijke vooruitgang. Vooruitlopend op wat volgt beken ik dan ook meteen maar kleur. Mijn houding kenmerkt zich door sympathie op afstand en ik wil – aan de hand van de bijdragen – de geïnstitutionaliseerde blinde vlekken tonen

binnen 'de' sociologie en kritische kanttekeningen maken bij de bijdragen in dit nummer.

Het dingenloze universum van sociologen

Wat kan 'de' sociologie leren van ANT? In het eerste jaar van mijn studie aan de UvA maakte ik kennis met de basisprincipes van de sociologie aan de hand van het boek *Samenlevingen* van Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink. Sociologie, zo werd mij onderwezen, gaat over de economische, politieke, cognitieve en affectieve bindingen tussen mensen. De relatie tussen mensen en dingen – subjecten en objecten – bleef totaal onderbelicht. Die blinde vlek in de sociologie is opmerkelijk en problematisch. Zet een buitenaardse socioloog in een willekeurige trein, bus of metro en hij of zij zal zich vermoedelijk vooral verwonderen over de relaties van de reizigers met hun boeken, iPods, iPads, smartphones; van intermenselijk contact is immers nauwelijks sprake. Het universum van sociologen is een vreemd, dingenloos universum – een vacuüm gevuld met abstracte relaties, collectieve motieven, rationele keuzes, intenties en al dan niet onvoorziene gevolgen en neveneffecten. Als er al geschreven wordt over technologische artefacten, consumptiegoederen of andere materiële objecten, dan wordt dat overwegend in morele termen gedaan. Materialiteit wordt dan verbonden met een bedreiging van het autonome subject – met processen van vervreemding, reïficatie of, liever, 'Verdinglichung'. Dat zie je al terug in het warenfetisjisme van Marx. Onze fascinatie voor massaproducten duidt vanuit dit perspectief vooral op vals bewustzijn – de reïficatie van het object verhult immers de uitbuiting van arbeiders, de inhumane wijze waarop het product gemaakt is en de economische ongelijkheid die eraan ten grondslag ligt. Dit 'kritische perspectief' ondermijnt een onthechte empirische studie naar de relatie van mensen met consumptiegoederen in het alledaagse leven. En als altijd in de sociologie: de relatie tussen mensen en dingen wordt hier simpelweg gereduceerd tot klassenverhoudingen, stratificatie – tot economische bindingen tussen mensen.

En hier ligt wat mij betreft een primaire bijdrage van ANT. In het themanummer komt goed naar voren hoe mensen en dingen een relatie aangaan – hoe beiden onderdeel zijn van een complex netwerk waarbij objecten, net als mensen, actoren zijn die bijdragen aan de uitkomst van allerhande sociale processen. In *The Wire* transformeert de introductie van een af luisterapparaatje de organisatie en sociale verhoudingen binnen een politiebureau en, daarmee, het criminele milieu in een stad (Floortje Moes); het 'Normaal Amsterdams Peil', een evaluatie-instrument, heeft grote gevolgen voor de ordening van de stad Amsterdam en de definitie van probleemwijken (Mandy de Wilde en Thomas Fransens); in beleid ten aanzien van het mestoverschot speelt stront een even grote rol als politici, boeren en andere actoren (Johan Oppewal); in rechtspraak bemiddelt het dossier in juridische 'waarheidsvinding' (Irene van Oorschot). DNA uit middeleeuwse schedels, tot slot, is bepalend voor de constructie van historisch bewustzijn en identiteitsvorming van de stad Vlaarding (Martine de Rooij et al.). Het zijn wat mij betreft steeds uiterst originele en empirisch overtuigende casestudies die, elk op een

andere manier, laten zien welke invloed objecten hebben op het sociale leven. En toch wringt er wat mij betreft iets. Waar in theorie het object – de materie, de substantie – gelijkwaardig gesteld wordt aan het subject, daar verschuift de aandacht in de analyse onvermijdelijk naar de betekenissen die menselijke actoren toekennen aan objecten, waardoor de analyse toch weer gaat over mensen – hun motieven, betekenissen en interpretaties. Het lijkt niet eenvoudig om cultuur-sociologische veren af te schudden. Sociaal-constructivisme domineert het ANT-discours. Kijken naar het mestbeleid door te focussen op stront – het volgen van de weg die een koeienvlaai aflegt ‘tussen ontstaan en vergaan’ – blijkt bijvoorbeeld een productief perspectief, want het biedt inzicht in de vele strijdige definities en, daarmee, complexiteit van het mestoverschot (Oppewal). Deze verschillende definities van stront kunnen aangeduid worden als ‘multi-ontologie’ (ibid.) of een ‘pluriversum’ van interpretaties (Latour). Immers: ‘de werkelijkheid is meervoudig’ (Annemarie Mol). Maar de analyse is wellicht net zo goed te begrijpen als een symbolisch-interactionistisch perspectief waar ‘humans act towards things on the basis of the meanings they ascribe to those things’ (Blumer 1969). Mensen definiëren dingen op verschillende, strijdige manieren maar dingen definiëren mensen (nog) niet. Ik laat mij graag overtuigen van het tegendeel. En als er steeds sprake is van een wederzijdse beïnvloeding van mensen en dingen, zoals ANT’ers terecht stellen, zijn het dan niet nog steeds goeddeels ‘onze’ morele waarden in/over objecten waar wij een interactie mee aangaan? Of het nu gaat over tandenborstels, pleisters, asbakken, theepotten of scheerapparaten – techniek is gestolde cultuur.

Een vergelijkbaar punt valt te maken over de analyse van het strafrechtelijk dossier dat opgevat wordt als ‘(both) an object and a story’ (Irene van Oorschot). Fascinerend – vooral de rol die het dossier als object speelt in juridische waarheidsvinding. Maar ook hier ligt de nadruk uiteindelijk sterk op de verhalen – interpretaties waarin gegevens worden weggelaten, toegevoegd en verdraaid en die letterlijk worden geobjectiveerd in het dossier. Dat kunnen wij, met een mooie materiële metafoor, ‘invouwen’, ‘uitvouwen’, ‘zichtbaar’ of ‘onzichtbaar’ maken noemen, maar de analyse neigt vooral naar een (zeer overtuigende) sociaal-constructivistische studie van juridische waarheidsproductie. De temporaliteit – het volgen van het dossier door de tijd heen – blijkt daarbij een enorme methodische meerwaarde te hebben. Maar waar is nu precies de rol van het object als object – van de unieke materialiteit, de textuur, de structuur, de kleur en geur van het dossier? En wat gebeurt er bijvoorbeeld als we het papieren dossier vervangen door een digitaal dossier? Het blijft lastig. Het ‘Ding an sich’ blijft steeds verborgen onder onze voorstellingen en verhalen.

Het digitale dossier brengt mij op een ander punt, namelijk de afwezigheid van nieuwe technologie in het themanummer. Dat is een gemiste kans. De autonomsing van dingen en, algemener, de herstructurering van de relatie tussen subjecten en objecten, wordt in grote mate aangestuurd door snel gaande technologische veranderingen: pc’s, tablets en mobiele telefoons zijn ‘objects to think with’ (bijv. Turkle 1995) – slimme (projectie)schermen waar wij tijd, energie en informatie in stoppen en cognitieve en affectieve relaties mee ontwikkelen. De implementatie van artificiële intelligentie in alledaagse apparaten maakt daarbij het

onderscheid tussen subject en object steeds problematischer. Zoals Donna Haraway (1985: 30) al schreef in de jaren tachtig: 'our machines are disturbingly lively, and we ourselves frighteningly inert'. Dat is geen filosofische redenering, maar een perspectief dat aansluit bij de alledaagse interactie met technologie. In mijn eigen werk heb ik in dit verband gewezen op animistische opvattingen en sentimenten onder ICT-specialisten en programmeurs in Silicon Valley (Aupers, 2009). Maar objecten hebben ook steeds vaker intieme relaties met andere objecten. Koelkasten geven weldra door aan onze mobiele telefoon dat de melk op is, de tv waarschuwt de harddiscrecorder dat er een goede documentaire komt en onze medische gegevens worden, via sensoren op het lichaam, rechtstreeks 'geüpload' op een website. Het 'internet der dingen', zoals dat wordt genoemd, moet een goudmijn zijn voor nieuwe ANT-inzichten. Sociologen missen de boot als zij niet, als ANT, gaan onderkennen dat de relatie tussen subjecten en objecten radicaal aan het verschuiven is en de relatie tussen 'dingen' en 'mensen' – voor zover ze dat onderscheid nog kunnen maken – net zo relevant is als die tussen 'mensen'. De kranten staan er vol van: 'Furbies verzachten de eenzaamheid van bejaarden'. 'Jongeren zijn verslaafd aan mobiele telefoon'. 'De robots komen en 'zij' pikken onze banen in'. Sociologen doen nauwelijks iets met dergelijke ontwikkelingen want zij bestuderen immers alleen de mensenmaatschappij.

Achter de maatschappelijke coulissen

Een andere bijdrage van ANT aan de sociologie is wat mij betreft dat ze afstand neemt van positivistische pretenties, zonder te vervallen in postmodern relativisme. Abstracte begrippen als 'maatschappij' en grote verklarende theorieën, zoals die van Pierre Bourdieu, worden aan de kant gezet als metafysische uitgangspunten. Wetenschap is onvermijdelijk performatief – zij co-produceert de werkelijkheid en dat gebeurt niet alleen via theoretische uitgangspunten maar ook door methodische keuzes. John Law legt dat goed uit in het themanummer: in enquêtes worden subjecten gevormd tot 'mensen met stabiele meningen [...] Focusgroepen performeren de realiteit van het open, horizontale gesprek; open interviews maken van mensen verhalenvertellers'. Dat neemt niet weg dat verschillende methoden bruikbaar zijn: 'Welke onderzoeksinstrumenten zinnig zijn, hangt af van context. In plaats van methoden te laten lijken op "immutable mobiles", kunnen wij onze onderzoeksinstrumenten beter "mutable" maken en ze gesitueerd gebruiken'.

Dat is verstandige taal. Het getuigt in elk geval van een realistisch beeld van de beperkingen van sociale wetenschap. De kritische deconstructie van positivistische pretenties leidt gelukkig ook weer niet tot een oeverloos debat over 'taalspelen', 'vocabulaires', 'hyperrealiteiten', 'polysemie' van teksten en ander postmodern gedoe, maar vooral tot een productief onderzoeksprogramma. De bijdragen getuigen daarvan: het zijn sterk empirische en beschrijvende stukken, inductief en bescheiden van aard met een fijnzinnig oog voor detail en de rommeligheid van het maatschappelijk leven. Dat laatste is wat mij betreft uiterst relevant voor de sociologie. In ANT is autonomie altijd beperkt en zijn actoren steeds onderdeel

van een complex netwerk van objecten, menselijke actoren en situationele factoren die voortdurend op elkaar inwerken, coalities aangaan en/of elkaar tegenwerken. Individueel handelen wordt dikwijls 'ingehaald' en 'overgenomen' (Floortje Moes) en het dagelijks leven wordt zo voortdurend geplaagd door onvoorziene gevolgen en ongewenste neveneffecten. ANT biedt hier een vruchtbaar perspectief dat aansluit bij het 'emic' perspectief van mensen. Ik herinner mij een dag tijdens de kerstvakantie dat ik, met mijn vriendin, bezig ben geweest om een parkeervergunning op een andere naam te krijgen, om een busreis naar Heemskerk te plannen om daar een auto te kopen en, later op de dag, een smart-tv te installeren. Zelden was ik meer verstrikt in een netwerk van verschillende actoren met verschillende intenties en nooit hebben de dingen mij meer uitgelachen dan toen (mijn auto, smart-tv, handleiding, verlopen NS-kortingskaart, bus, formulieren).

Ik heb, vanuit dit perspectief, dan ook nooit begrepen wat megalomane microtheorieën over 'rational choice' zeggen over dit rommelige deel van het dagelijks leven dat schuilgaat achter motieven, intenties en keuzes die wij maken. Maar ook macrotheorieën – over maatschappelijke structuren en (dys)functies – hebben hier nauwelijks oog voor. Rommeligheid is witte ruis en wordt goeddeels genegeerd. Zelfs in de benadering van Goffman, waar het ongereguleerde 'backstage'-domein een belangrijke rol speelt, staat juist het gladstrijken van sociale plooiën centraal. Uiteraard is het inherent aan de doelstelling van de sociologie om de regels en logica van het sociale leven bloot te leggen. Maar de studie van sociale chaos of, preciezer geformuleerd, hoe objecten, subjecten en situationele factoren in complexe netwerken op elkaar inwerken, verdient veel meer aandacht. ANT vervult die vacature binnen de sociologie. Die benadering van het sociale leven is niet alleen realistisch, maar, zoals Willem Schinkel stelt in zijn bijdrage, ook bijzonder humoristisch. ANT is ironische sociologie. In het universum van ANT kunnen, letterlijk, kleine dingen – zoals stront, een afluisterapparaat, bacterie, formulier, of smart-tv – het sociale leven vormen en ontwrichten. Objecten bespotten de grootheidswaanzin van de mens. 'Hybriden' tarten steeds meer de rigide menselijke onderscheidingen tussen objecten en subjecten, natuur en cultuur, feiten en fictie, wetenschap en politiek, techniek en religie – onderscheidingen waarvan wij lang dachten dat zij een ontologische status hadden. ANT ironiseert boven alles dus de positivistische pretentie dat het sociale leven volledig kenbaar en maakbaar is. Als ik mij een vergelijking met de Nederlandse literatuur mag veroorloven: post-positivisme verhoudt zich tot het werk van Harry Mulisch zoals ANT zich verhoudt tot het werk van Willem Frederik Hermans. Mulisch ziet een ordelijk, kosmisch plan dat ten grondslag ligt aan het menselijk gedrag – toeval is nooit toeval en hij analyseert in al zijn boeken de onderliggende 'compositie van de wereld'. Hermans, die Mulisch' gelijknamige werk omschreef als 'krankjorume filosofische onzinturf' (Muller 2002), schetst daarentegen de strijd van individuen in een weerbarstig bestaan – de zoektocht naar zin in een goddeloze wereld en de woekerende wanorde achter de maatschappelijke coulissen.

ANT stelt ons in staat om deze wanorde achter de maatschappelijke coulissen empirisch te bestuderen. Hoe wordt wetenschappelijke waarheid geproduceerd in laboratoria en universiteiten? Welke belangen, sociaaleconomische motieven en culturele contexten spelen hier een rol? Hoe worden onzekerheden en hiaten in

kennis onzichtbaar gemaakt – uitgewist in het publieke debat? Maar ook: hoe wordt wetenschappelijke kennis vervolgens vertaald naar politiek beleid? In het artikel van Guus Dix komen dergelijke ‘vertaalslagen’ van praktijk naar wetenschappelijke formuleringen naar politiek beleid, goed uit de verf. Vanuit dit perspectief verwordt officiële kennis tot een legitimatie – een zorgvuldig opgepoetst decorum dat de rommelige praktijk achter de schermen verhuult. De onderzoeksagenda van ANT/STS is daarmee theoretisch *en* maatschappelijk relevant. Steeds meer burgers betwisten immers de autoriteit van wetenschappelijke experts en onderkennen dat waarheid niet ‘gevonden’ wordt maar ‘gemaakt’ (Harambam en Aupers 2014).

Taxonomische neigingen

En toch valt er wat mij betreft ook wat aan te merken op de methodische benadering die ANT voorstelt. Vooral op de in het ‘conversatie’deel van het themanummer veel besproken weigering om te classificeren, te analyseren en te verklaren. Ingegeven door de kritiek op positivistische pretenties en de onderkenning van het performatieve karakter van wetenschap wordt gekozen voor een holistisch en beschrijvend perspectief. In de woorden van Latour: ‘don’t try to shift from description to explanation’ (in Floortje Moes). De vraag rijst echter of dat mogelijk is en of dat wenselijk is. Als we met ANT onderkennen dat zelfs de meest uitgebreide beschrijving altijd en onvermijdelijk een selectie behelst uit een overdaad aan empirisch materiaal, dan is de aanmoediging om vooral te blijven beschrijven en niet te categoriseren curieus. Sterker nog: beweren dat een beschrijving een pure beschrijving is verhuult het feit dat er feitelijk altijd sprake is van een selectieve ordening! Het ligt daarmee toch meer voor de hand om – juist door de erkenning van performativiteit – expliciet te maken dat er bepaalde aspecten zijn uitgelicht en andere zijn weggelaten in de analyse. Wat is er toch mis met het gebruik van weberiaanse ideaaltypes in sociologisch onderzoek? Met analytische constructies van de werkelijkheid die de werkelijkheid niet representeren maar, paradoxaal genoeg, wel inzicht bieden in het functioneren van die werkelijkheid? De vraag in een analyse blijft natuurlijk altijd: hoeveel complexiteit laat ik toe? Te veel complexiteit leidt tot een ‘descriptieve’, onsamenhangende brij aan informatie. Waar begint het sociale netwerk en waar houdt het op? Welke actoren, objecten en factoren worden door de socioloog meegenomen in de beschrijving? En waarom sommige aspecten wel binnenhalen en andere niet? Te weinig empirische variatie in een analyse leidt dan weer tot een platte weergave van de werkelijkheid. De aanduiding ‘ideaaltype’ wordt dan een alibi om karikaturen te maken – stereotiepe beelden de wereld in te werpen.

De worsteling van ANT met dit soort kennistheoretische en methodische kwesties blijkt ook uit het interview met Bruno Latour (Irene van Oorschot et al.). Enerzijds heeft hij kritiek op de ‘taxonomische neiging’ van sociologen maar anderzijds blijft hij volop ordenen, analyseren, conceptualiseren en theoretiseren in zijn eigen werk. Een boek als *We Have Never Been Modern* (1993) – waarin de mythe van de moderniteit wordt gedeconstrueerd en veel ANT-uitgangspunten

worden ontwikkeld – biedt wat mij betreft interessante en vernieuwende inzichten. Maar het is niet bepaald een toonbeeld van theoretische bescheidenheid. Integendeel: vanuit het principiële vertrekpunt van ANT zelf is het even metafysisch als de grote verhalen van Bourdieu, Comte of andere sociologen. Waarom niet gewoon onderkennen dat elke ordening van de empirische werkelijkheid per definitie eenzijdig en ideaaltypisch is, maar dat zulke ordeningen vruchtbaar en noodzakelijk zijn om de sociale werkelijkheid beter te begrijpen? Een zuiver beschrijvend perspectief is immers onmogelijk en, wat mij betreft, ook onwenselijk.

Maar gelukkig blijken de empirische artikelen in het themanummer bij nadere beschouwing helemaal niet zo beschrijvend te zijn. Het zijn stuk voor stuk gedegen analyses waarin een mooi evenwicht is gevonden tussen empirische beschrijving en theoretische reflectie; waarin belangrijke *verklaringen* gezocht worden in ‘objecten’ die het sociale leven *beïnvloeden*, zonder te vervallen in reductionisme of causale redeneringen; waarin de officieuze praktijk achter de maatschappelijke coulissen in beeld komt zonder dat het uitmondt in ellenlange en oeverloze beschrijvingen. Overtreden zij daarmee de ‘regels’ van ANT – de descriptieve imperatief? Wat mij betreft kan ‘de’ sociologie er in elk geval veel van leren!

Literatuur

- Aupers, S. (2009) ‘The Force is Great’: Enchantment and Magic in Silicon Valley. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 3(1): 153-173.
- Blumer, H. (1969) *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Harambam, J. en S. Aupers (2014) Contesting Epistemic Authority: Conspiracy Theories on the Boundaries of Science. *Public Understanding of Science*, Online First 1 December 2014, DOI: 0963662514559891.
- Haraway, D. (1985) A Manifesto for Cyborgs. *Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980s*. In: D. Trend (red.) *Reading Digital Culture*. Oxford: Blackwell Publishers, 28-37.
- Latour, B. (1993) *We Have Never Been Modern*. London, New York: Prentice Hall.
- Muller, F.A. (2002) Harry Mulisch, 75: Over de ketelmuziek van een wereldcomponist. *Hollands Maandblad*, 659: 1-12. Te vinden op www.projects.science.uu.nl/igg/muller/Mulisch75-HM2003.pdf.
- Sociologie Magazine (2014) Interview met Wout Ultee. *Sociologie Magazine*, 22(4): 10-14.
- Turkle, S. (1995) *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.